

**Behavioural and Societal
Sciences**Wassenaarseweg 56
2333 AL Leiden
Postbus 2215
2301 CE Leiden

www.tno.nl

T +31 88 866 90 00
F +31 88 866 06 10**TNO-rapport****TNO/CH 2014 R 10823****Dappere Dino's: interventieprogramma voor kinderen
van 6-8 jaar van gescheiden ouders.****Eindrapportage evaluatie Dappere Dino's versie 2.0.**

Datum	mei 2014
Auteur(s)	M. Klein Velderman, Ph.D. 1 F.D. Pannebakker, Ph.D. 1
Aantal pagina's	34
Opdrachtgevers	Stichting Kinderpostzegels Nederland en ZonMw
Projectnummer	051.01372

Projectgroep:

Dr. Mariska Klein Velderman ¹
Dr. Fieke D. Pannebakker ¹
Anne P.G. Cloostermans, MSc. ¹
Prof. Dr. Sijmen A. Reijneveld ^{1,2}

Adviescommissie:

Inge Anthonijsz (voorzitter) ³; Wendy van Vliet ⁴; Paula van Dommelen ¹

De auteurs danken de volgende personen voor hun bijdragen::

JoAnne Pedro-Carroll, Ph.D. ⁵; Jasmijn Rahder en Judith Creemers ⁶¹ TNO, Behavioural and Societal Sciences, Leiden² Universitair Medisch Centrum Groningen, Groningen³ Nederlands Jeugdinstituut, Utrecht⁴ Schoolmaatschappelijk Werk, Stichting Jeugdformaat, Den Haag⁵ Ontwikkelaar van CODIP, Klinisch psycholoog, Rochester NY⁶ PI Research, Duivendrecht

Deze studie werd mede mogelijk gemaakt door subsidie van Stichting Kinderpostzegels Nederland (Projectnummer 7598097) en ZonMw (dossier 15700.0950.05) aan TNO.

Contactpersoon: Mariska Klein Velderman, TNO Jeugd, Postbus 2215, 2301 CE Leiden,
e-mail: mariska.kleinvelderman@tno.nl.

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, foto-kopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande toestemming van TNO.

Indien dit rapport in opdracht werd uitgebracht, wordt voor de rechten en verplichtingen van opdrachtgever en opdrachtnemer verwezen naar de Algemene Voorwaarden voor opdrachten aan TNO, dan wel de betreffende terzake tussen de partijen gesloten overeenkomst.

Het ter inzage geven van het TNO-rapport aan direct belang-hebbenden is toegestaan.

Samenvatting

Jaarlijks zijn in Nederland naar schatting 70.000 thuiswonende kinderen betrokken bij de scheiding van hun ouders. Onderzoek toont aan dat deze 'scheidingskinderen' gemiddeld minder presteren op school, meer gedragsproblemen vertonen en lager scoren op sociaal-emotioneel vlak. Preventief hulpaanbod ter ondersteuning van deze kinderen is in Nederland thans beperkt, vooral voor kinderen tot 8 jaar oud.

In een pilotonderzoek van zes interventiegroepen ($n = 26$) werd onderzocht of met preventieve groepsinterventie Dappere Dino's scheidingskinderen van 6-8 jaar succesvol ondersteund kunnen worden. Het proces en de impact van de interventie werden geëvalueerd door gesprekken met deelnemende kinderen en vragenlijsten ingevuld door ouders, leerkrachten en trainers.

Kinderen hadden volgens eigen zeggen nieuwe vrienden gemaakt, en geleerd problemen op te lossen en te praten over gevoelens. Ook ouders waren enthousiast. Moeders zagen een positieve reactie bij hun kind en vonden dat hun kind positief veranderd was na Dappere Dino's. Trainers werkten graag met het programma. Bovendien waren verschillen te zien tussen voor- en nameting op positief functioneren van de kinderen (toegenomen; gerapporteerd door trainers en door moeders) en op problematiek van de kinderen (emotionele problemen, gedragsproblemen, totale problemen afgenomen; gerapporteerd door trainers, door leerkrachten en door moeders).

De gevonden resultaten vormen de basis voor verdere implementatie van de interventie in de praktijk, en voor voortgaand effectonderzoek naar de uitkomsten van de interventie.

Inhoudsopgave

	Samenvatting	2
1	Inleiding	4
1.1	CODIP en Dappere Dino's™	4
2	Methode	6
2.1	Procedure	6
2.2	Instrumenten	7
2.3	Analyses	9
3	Resultaten	10
3.1	Procesevaluatie	10
3.2	Effectevaluatie	16
4	Conclusie en discussie	23
5	Referenties	25

1 Inleiding

In 2009 eindigden een miljoen huwelijken (1,9 per 1000 personen) in de EU-27 in een echtscheiding.¹ Dit is exclusief beëindiging van andere samenlevingsvormen. Ter vergelijking: in 2010 werden er 2,2 miljoen huwelijken (4,4 per 1000 personen) gesloten. In veel gevallen zijn kinderen betrokken. Zo hadden bijvoorbeeld scheidende koppels in Engeland en Wales in 2010 in de helft van de gevallen tenminste één kind onder de 16 jaar.² In Nederland zijn naar schatting jaarlijks 70.000 (1,75% van alle) thuiswonende kinderen bij de scheiding van hun ouders betrokken.³ Onderzoek heeft herhaaldelijk laten zien dat kinderen negatieve gevolgen ondervinden van de scheiding van hun ouders.⁴ Voor hen is de scheiding een onwenselijke, vaak onverwachte levensgebeurtenis waar zij geen regie over hebben.⁵ De scheiding volgt vaak op een periode van meer of minder conflict tussen ouders, en leidt voor een kind veelal tot minder emotionele steun van één of beide ouders. Kinderen moeten soms verhuizen naar een andere gemeente en/of school. Voor de meeste kinderen betreft het een enorme uitdagende, zo niet overweldigende situatie, die vaak leidt tot problemen zoals zelfverwijt, misvattingen, onbegrip, verlatingsangst en gevoelens van isolement.⁶ De meta-analyse van Amato en Keith⁷ toont dat deze 'scheidingskinderen' gemiddeld minder presteren op school, meer gedragsproblemen vertonen en lager scoren op sociaal-emotioneel vlak.

Ondanks genoemde risico's en het belang van beschikbaar hulpaanbod⁸ zijn mogelijkheden voor preventieve ondersteuning voor deze 'scheidingskinderen' in Nederland beperkt.^{9,10} Beschikbaar aanbod is erg versnipperd en lokaal georganiseerd, en vooral gericht op kinderen vanaf 8 jaar oud (zoals bijvoorbeeld groepsinterventies KIES en JES). Onderbouwd preventief aanbod voor met name jonge kinderen was daarom gewenst. Het Children of Divorce Intervention Program (CODIP) is een evidence-based groepsinterventie gericht op preventie van scheidingsgerelateerde problematiek en was een mogelijke oplossingsrichting voor een preventieve interventie voor deze doelgroep. Dit rapport gaat over een pilotstudie naar Dappere Dino's 2.0 dat gebaseerd werd op CODIP, in vervolg op de eerste haalbaarheidsstudie naar dit groepsprogramma.¹¹

1.1 CODIP en Dappere Dino's™

CODIP is in internationaal onderzoek effectief gebleken met betrekking tot de preventie van zowel internaliserende als externaliserende problematiek (voor een overzicht zie de beschrijving van CODIP in SAHMSA's National Registry of Evidence-based Programs and Practices op www.nrepp.samhsa.gov). CODIP bestaat uit verschillende leeftijdsspecifieke modules. In samenwerking met praktijkpartners heeft TNO om te beginnen voor kinderen van 6 tot en met 8 jaar een Nederlandse bewerking gemaakt die aansluit bij deze leeftijdsgroep. Die kreeg de naam Dappere Dino's™.

In Dappere Dino's wordt in 12 wekelijkse groepsbijeenkomsten van 45 minuten op speelse manier aandacht besteed aan het bespreken van scheidingsgerelateerde gevoelens, leren omgaan met onrealistische percepties en attitudes ten aanzien van de scheiding, en het versterken van probleemoplossende vaardigheden van deelnemende kinderen. In de groep speelt de handpop, een groepsdino met de

naam Rex, een centrale rol. De trainer gebruikt Rex om gedachten en gevoelens onder woorden te brengen. Rex heeft ook gescheiden ouders en is dus naast een aantrekkelijk kameraadje een lotgenootje die zijn ervaringen deelt met de kinderen uit de groep. Daarnaast is Rex is ook een belangrijk voorbeeld in het oefenen van vaardigheden in probleemoplossen met de kinderen middels poppenspel. Naast poppenspel worden veel creatieve materialen en spelvormen gebruikt zoals voorleesboeken, spelletjes, kaartjes en tekeningen. Aan het einde van iedere bijeenkomst krijgen kinderen een werkblad mee uit het Ik kan een heleboel-boekje. De werkbladen zijn gekoppeld aan de inhoud van de bijeenkomsten. Het boekje is een mogelijke manier om de brug te slaan tussen de training en de thuissituatie van het kind: het kind oefent en de ouder kan ondersteunen. Ouders worden verder geïnformeerd en betrokken, tijdens de individuele intake; op een facultatieve groepsbijeenkomst; middels nieuwsbrieven en bij de individuele eidevaluatie.

In samenwerking met GGZ Rivierduinen en GGD De Jutters vond een eerste haalbaarheidsstudie plaats naar de introductie van Dappere Dino's in de Nederlandse setting.¹¹ Dappere Dino's Versie 1.0 (toen nog 15 sessies) werd geëvalueerd in vier pilotgroepen. Het onderzoek werd in 2011 afgerond en liet eerste veelbelovende resultaten zien (zie ook www.tno.nl/codip). De kinderen vonden het programma leuk en zagen de groep als een veilige plek om hun gevoelens te bespreken. Ze maakten nieuwe vrienden en vonden nieuwe manieren om problemen op te lossen. In de vragenlijsten was na deelname een toename zichtbaar in het positief functioneren van de kinderen (trainer-rapportage) en een afname van sociaal-emotionele problemen van de kinderen (gerapporteerd door trainers en moeders). De resultaten van de eerste haalbaarheidsstudie waren basis voor de erkenning van Dappere Dino's™ als theoretisch goed onderbouwd door de Databank Effectieve Jeugdinterventies van het Nederlands Jeugdinstituut (NJI). Op basis van de procesevaluatie in het onderzoek werd een definitieve versie van het programma samengesteld en voor het werkveld beschikbaar gemaakt. Betreffende Versie 2.0 stond in de hier beschreven evaluatie centraal. Doel was de haalbaarheid en effectiviteit van de aangepaste interventie vast te stellen. Daartoe werd een kleinschalige pilotstudie uitgevoerd. De beoogde opbrengsten van dit project waren:

- a) Een door middel van een zorgvuldige procesevaluatie vastgestelde conclusie of de interventie haalbaar is, gebaseerd op het oordeel van kinderen en begeleiders en de mate waarin het protocol gevolgd kan worden;
- b) De conclusie of de interventie op korte termijn positieve effecten heeft, gemeten met de GLEF, PEF en SDQ, door middel van een voor- en nameting, onder trainers, ouders en leerkrachten.

2 Methode

2.1 Procedure

Deze pilotstudie omvatte een procesevaluatie en een effectevaluatie. De procesevaluatie omvatte het oordeel van kinderen, ouders en trainers, en de mate waarin het interventieprotocol gevolgd kan worden. Ook werd hierbij nagegaan of de geadresseerde 'punten voor verbetering' uit de eerste versie van het programma met de aangebrachte aanpassingen opgelost zijn. Het gaat daarbij met name om de volgende veranderingen:

- 12 sessies

Vermindering van het aantal bijeenkomsten van 15 naar 12 in verband met de afstemming op de beschikbaarheid van hulpverleners in de praktijk en ten behoeve van vermindering van herhaling op sommige punten;

- Basisgevoelens en aanvullende gevoelens

Het aantal emoties dat besproken wordt tijdens de bijeenkomsten is verminderd en ondergebracht in de 'basisgevoelens' (bang, bedroefd, blij en boos) en 'aanvullende gevoelens' (zoals schuldig en schaamte). Sommige emoties bleken namelijk te gecompliceerd voor deze leeftijdsgroep om in oefeningen mee te nemen. Bespreking van de emoties vindt nu plaats op basis van deze voorselectie (basis- vs. aanvullende gevoelens), afhankelijk van het niveau van de groep;

- Duidelijke instructie en afbakening

Duidelijker instructie en afbakening van spelvormen om de aandacht van de kinderen in de sessie te behouden;

- Aangepaste opleiding en supervisiestructuur

- Trainer en co-trainer

Duidelijke taakverdeling tussen een geschoolde trainer die de leiding neemt in de sessies en een co-trainer die ondersteunt en het groepsproces bewaakt (deze rolverdeling is in de handleiding expliciet uitgeschreven en ook in de opleiding verwerkt).

De impact van Dappere Dino's is nagegaan door een voor- en nameting onder trainers, leerkrachten en (gezaghebbende) ouders van deelnemende kinderen. Op basis van een poweranalyse was vastgesteld dat met deelname van 21 kinderen, met een power van 0,80 (alfa = ,05, tweezijdig) een effectgrootte van 0,64 (als gevonden in de haalbaarheidsstudie naar Versie 1.0¹¹) aangetoond kan worden.

De afdeling Schoolmaatschappelijk Werk van Stichting Jeugdformaat heeft eenmalig een bericht uit laten gaan naar alle basisscholen in haar werkregio (regio Den Haag). Geïnteresseerde scholen konden kosteloos gebruikmaken van Dappere Dino's als onderdeel van de pilotstudie gefinancierd door Stichting Kinderpostzegels Nederland. Ruimte voor deelname werd beperkt door beschikbare financiering in het project. Er bleken meer dan voldoende scholen geïnteresseerd in deelname. Er vonden uiteindelijk vijf Dappere Dino's groepjes

plaats met respectievelijk twee, zes, vier, zes en drie deelnemers, elk begeleid door één van twee gecertificeerde Dappere Dino's trainers (en een co-trainer).

Verder is een Dappere Dino's groep (vijf deelnemers) uitgevoerd in het kader van een ZonMw VIMP (Verspreiding en Implementatie Impuls)¹², begeleid door twee gecertificeerde Dappere Dino's trainers van Stichting Jonge Helden.

Deelnemers waren kinderen van ouders die in voorgaande drie jaar gescheiden zijn, voor wie scheiding een actueel thema was, in de leeftijd van zes tot en met acht jaar (groep drie tot en met vijf van de basisschool). Alle ouders werd gevraagd een toestemmingsverklaring te tekenen voor deelname aan het onderzoek en de interventie. Hetzelfde onderzoeksprotocol werd gevolgd zoals eerder door de METC goedgekeurd voor de haalbaarheidsstudie naar Versie 1.0.

2.2 Instrumenten

Het interventieproces werd geëvalueerd middels een logboekje dat trainers na iedere sessie invulden en evaluatievragen in de vragenlijst van de trainers op de nameting. Verder beantwoordden ook ouders evaluatieve vragen over de interventie op de nameting, en vond na deelname aan Dappere Dino's een evaluatiegesprek plaats met de kinderen.

Om de uitkomsten van de interventie te evalueren gebruikten we vijf bestaande vragenlijsten, ingevuld door trainers, leerkrachten en ouders: Aan ouders van alle kinderen bij wie informed consent werd verkregen, is direct daarna gevraagd om de vragenlijsten Strengths and Difficulties Questionnaire Parent Form (SDQ PF)¹³ en Parent Evaluation Form¹⁴ bij wijze van voormeting in te vullen. Die meting is herhaald na afloop van de interventie, na Sessie 12. Trainers kennen de kinderen bij aanvang van Dappere Dino's pas kort. Om een goede inschatting van psychosociaal functioneren te kunnen maken, vulde de trainer de Group Leader Evaluation Form (GLEF)¹⁴ en SDQ Teacher Form (TF; per kind) in bij wijze van voormeting na de vierde sessie. Dit is conform onderzoek in de VS en het pilotonderzoek naar de eerste versie van Dappere Dino's.¹¹ Deze meting door de trainer werd herhaald na afloop van de laatste sessie. De leerkracht (van ieder deelnemend kind afzonderlijk) werd zoals de ouders bij aanvang en na afloop van de sessies gevraagd de SDQ TF in te vullen.

2.2.1 *Strengths and Difficulties Questionnaire Parent Form (SDQ PF) en Teacher Form (SDQ TF)*

Deze vragenlijst van 25 items¹³ meet psychosociaal functioneren van kinderen. De vragenlijst omvat subschalen voor emotionele problemen, gedragsproblemen, hyperactiviteit, problemen met leeftijdsgenoten en prosociaal gedrag (elk op basis van 5 items, bv. 'Vaak ongelukkig, in de put of in tranen', gescoord van (0) 'niet waar', tot (2) 'zeer waar'). Een hogere score duidt op meer problematiek (of meer prosociaal gedrag). De schalen samen (met uitzondering van prosociaal gedrag) tellen op tot een score voor totale problemen.

De ouder- en leerkracht-versie voor 4-16 jarigen zijn gebruikt. De interne consistentie van de schalen in het onderhavige onderzoek is weergegeven in Tabel 1. Deze was gemiddeld genomen acceptabel tot goed. Alle (sub)schalen zijn geheel meegenomen in de analyses.

Tabel 1: Resultaten betrouwbaarheidsanalyse (interne consistentie) voor de SDQ ingevuld door de trainers, leerkrachten en ouders.

Construct	SDQ TF	SDQ TF	SDQ PF	SDQ PF
	trainer	leerkracht	moeders	vaders
Voormeting	α	α	α	α
SDQ - Emotionele problemen	,82	,73	,81	,75
SDQ - Gedragsproblemen	,91 ^a	,74 ^a	,75	,34 ^a
SDQ - Hyperactiviteit	,91	,88	,76	,83
SDQ - Problemen met leeftijdsgenoten	,50	,60	,26	,55
SDQ - Prosociaal gedrag	,85	,54	,37	,75
SDQ - Totale problemen	,89 ^{b-d}	,84 ^{a, d}	,84 ^{b, d}	,80
Nameting				
SDQ - Emotionele problemen	,56	,73	,68	,80
SDQ - Gedragsproblemen	,30 ^a	,86 ^a	,57	,63
SDQ - Hyperactiviteit	,90	,90	,74	,80
SDQ - Problemen met leeftijdsgenoten	,58	,79	,35	,40
SDQ - Prosociaal gedrag	,63	,81	,41	,78 ^b
SDQ - Totale problemen	,81 ^{a-d}	,87 ^{a, d}	,62 ^{b, d}	,82

Nota bene. Een alfa tussen 0,7 en 0,9 wordt beschouwd als 'goed', tussen 0,6 en 0,7 als 'acceptabel', tussen 0,5 en 0,6 als 'matig', en kleiner dan 0,5 als 'slecht' (George & Mallery, 2003; Kline, 2000).

a. De variabele 'gemeen' had een variantie van 0 en is uit de schaal verwijderd.

b. De determinant van de covariantiematrix was 0 of bijna 0. Uitkomsten gebaseerd op de inverse matrix konden niet berekend worden.

c. De variabelen 'somatische problemen', en 'gemeen' hadden een variantie van 0 en zijn uit de schaal verwijderd.

d. Betrouwbaarheid berekend op basis van 20 losse items.

2.2.2 Group Leader Evaluation Form (GLEF; ontwikkeld en eerder gebruikt door het Children's Institute in Rochester¹⁴)

Deze vragenlijst van 23 items meet competenties (11 items) en problemen (12 items) die scheidingskinderen ervaren. Een algehele score voor psychosociaal functioneren wordt samengesteld op basis van het gemiddelde van competenties en problemen. Items betreffen bijvoorbeeld de perceptie van de scheiding (bv. 'Geloofd dat hij of zij zijn/haar ouders weer bij elkaar kan brengen.'), de capaciteit om gevoelens te uiten (bv. 'Toont gevoelens op een gepaste manier.'), interpersoonlijk functioneren (bv. 'Is ondersteunend wanneer andere groepsleden moeilijkheden hebben.'), en probleemoplossende vaardigheden (bv. 'Herkent verschillen tussen problemen die hij/zij wel en niet kan oplossen.'). Trainers scoren de items op een 4-punts Likert schaal, van (1) 'klopt helemaal', tot (4) 'klopt helemaal niet'. Hogere scores duiden op beter psychosociaal functioneren. In eerder onderzoek in de VS, had de GLEF een 2-week hertest betrouwbaarheid van ,92 en een alfa van ,92.¹⁴ De Cronbach's alfa's in de huidige studie waren (problemen en competenties) ,88 en ,67 op de voormeting en ,75 en ,59 op de nameting.

2.2.3 *Parent Evaluation Form (PEF; ontwikkeld en eerder gebruikt door het Children's Institute¹⁴)*

Deze vragenlijst met 22 items meet het perspectief van ouders over gevoelens van kinderen (bv. 'voelt zich verantwoordelijk voor gezinsproblemen als ze voorkomen. '), gedrag (bv. 'raakt in de problemen wanneer hij/zij boos is. '), en probleemoplossende vaardigheden (bv. probeert om zijn/haar eigen problemen op te lossen.). Items worden gescoord op een 4-punts Likert schaal van (1) 'zeer waar', tot (4) 'helemaal niet waar'. Hogere scores duiden op beter psychosociaal functioneren. In eerder onderzoek in de VS, had de PEF een 2-week hertest betrouwbaarheid ,84 en een alfa van ,72.¹⁴ De Cronbach's alfa's in de huidige studie waren (moeders en vaders) ,88 en ,82 op de voormeting en ,82 en ,95 op de nameting.

2.3 **Analyses**

Gepaarde t-testen zijn uitgevoerd voor het meten van een verschil tussen de voor-en nameting op genoemde vragenlijsten. We hanteerden een statistisch significantieniveau van ,05 (tweezijdig). Omdat de power van ons onderzoeksdesign beperkt is, presenteren we daarnaast verschillen met een significantieniveau van ,10 (= ,05 eenzijdig) als trends in onze uitkomsten.

Het gebruik van effectgroottes (Cohen's *d*) scheidt de mogelijkheid om de grootte van verschillen tussen voor-en nametingen inzichtelijk te maken. Dat wil zeggen: effectgroottes maken het mogelijk iets te zeggen over hoe substantieel resultaten zijn, naast of in aanvulling op hoe statistisch significant ze zijn. Cohen's *d* is het verschil tussen twee gemiddelden, gedeeld door de standaarddeviatie van de data. Positieve waarden duiden op optimistische resultaten van de interventie over tijd. Een (absolute) effectgrootte van 0,00 duidt op geen effect, een *d* van 0,20 op een klein effect, *d* van 0,50 op een middelgroot effect, en een *d* van 0,80 op een groot effect.¹⁵ Vergelijking tussen de uitkomsten uit deze pilotstudie met de eerdere studie naar de 1.0 versie van Dappere Dino's, en met de eerdere Amerikaanse uitkomsten, gebeurde op basis van de berekende effectgroottes.

3 Resultaten

3.1 Procesevaluatie

3.1.1 *Trainers*

Registratieboekjes

Tijdens de groepsbijeenkomsten van de Dappere Dino-groepen hebben de trainers een registratieboekje bijgehouden. Deze werden na iedere bijeenkomst ingevuld. In deze voorgestructureerde logboekjes benoemden de trainers onder andere in hoeverre de doelen van de bijeenkomst behaald waren, welke werkwijzen waren uitgevoerd en welke materialen werden gebruikt. Er is in deze pilotevaluatie informatie beschikbaar afkomstig van drie trainers. Eén van deze trainers had al eerdere ervaring met het geven van Dappere Dino-groepen, de andere twee trainers niet. In totaal zijn er zes groepen gedraaid; de meer ervaren trainer heeft twee groepen gedraaid, de onervaren trainers respectievelijk één en drie groepen. Helaas is één (onervaren) trainer (heeft 3 groepen gedraaid) de registratieboekjes van twee groepen kwijtgeraakt. Om toch het proces van betreffende twee groepen te evalueren, zijn in een telefonisch interview de bovengenoemde onderwerpen voor deze beide groepen besproken. Deze antwoorden vormen een aanvulling op de rapportage van de registratieboekjes van de overige vier groepen. Daarnaast is in de vragenlijst voor de trainers na afloop van de Dappere Dino-groep een aantal vragen gesteld over de frequentie en duur van de sessies. Deze antwoorden worden hieronder ook besproken.

Algemeen

Gemiddeld nam het voorbereiden van een sessie 45 minuten in beslag. Hierin was duidelijk verschil tussen de trainer die al ervaring had met het geven van Dappere Dino-groepen en de twee trainers die voor het eerst de Dappere Dino-groepen gaven; gemiddeld 30 minuten voorbereidingstijd voor de ervaren trainer en 51 minuten voor de onervaren trainers.

De trainers zijn positief over het algemene verloop van de sessies. De afwisseling van de verschillende werkvormen binnen een sessie vonden zij erg prettig. Het spel 'De Dappere Dinosaurussen' en boter-kaas-en-eieren worden steeds benoemd als heel leuk. Wel zou er wat meer geknutseld of getekend mogen worden, bijvoorbeeld om de rust te bewaren tijdens een wat meer individueel gerichte opdracht als het neerzetten van het eigen gezin. Een trainer merkte op dat er voor kinderen wel erg veel tijd wordt gestoken in het oplossen van problemen. Kinderen in Sessie 6: "Alweer een probleem?!".

Twee van de drie trainers gaven aan dat het totaal aantal sessies ongeveer goed is. Eén trainer vond het aantal sessies te veel; "Kinderen vonden het lang duren en veel stil zitten." "Door weinig 'beweging' in de sessies/deelnemers gaven ook aan dat het te lang duurde." De lengte van de sessies vond iedereen ongeveer goed. "Prima i.v.m. spanningsboog." Hierbij werden wel wat kritische opmerkingen gemaakt. "Sec het programma in de tijd ging wel, maar start en afronding is wat extra tijd voor nodig." "Probleem oplossen korter, gevoelens langer."

Doelen

Over het algemeen zijn de doelen van de sessies (bijna) volledig behaald. Waar de doelen niet volledig behaald zijn, kan dat komen doordat er niet altijd voldoende tijd was om alle onderdelen goed af te ronden of door een onrustige sfeer in de groep die belemmerend werkte. Verder gaven de twee onervaren trainers aan dat ze in Sessie 5 één doel niet behaald hebben, namelijk de terugkoppeling van ervaringen van kinderen die ze thuis hadden opgedaan met de strip 'Problemen oplossen'. Mogelijk hebben de kinderen dit thuis niet gedaan.

Werkwijze

De meeste werkwijzen tijdens de bijeenkomsten zijn uitgevoerd zoals beschreven. Eén onervaren trainer gaf aan door tijdgebrek niet alle werkwijzen uitgevoerd te hebben zoals beschreven in de handleiding; onderwerpen zijn hierdoor soms korter behandeld of eenvoudiger gepresenteerd. Ook is hierdoor de evaluatie door deze trainer vaak niet uitgevoerd, of uitgevoerd zonder de hulp van handpop Rex. Wel is elke sessie begonnen met een terugblik naar de week ervoor. In Sessie 11 hebben twee trainers gebruik gemaakt van het kinderkwaliteiten-spel om het 'Jij kan een heleboel'-spel een extra spelelement te geven. Dit is als erg prettig ervaren. Een andere (onervaren) trainer heeft, in overleg met TNO, de eerste twee sessies en de laatste twee sessies samengevoegd. Dit is goed bevallen; "Het clusteren [van Sessie 1 en 2] is ons eigenlijk ook heel goed bevallen omdat er ook al 'echt' aan het werk gegaan kon worden en de kinderen heel graag kennis wilden maken met Rex en ze nu niet zo lang hoefden te wachten."

Alle trainers merkten op dat er meer 'beweeg-oefeningen' of 'energizers' in de handleiding zouden mogen staan. Bijvoorbeeld bij Sessie 6: "Start was 'moeizaam' □ meteen in gesprek. Denk dat een aanloop in spel/beweging fijn voor ze is. Veel zitten: kinderen gaan (gelukkig) uit zichzelf bewegen door naar gevoelsposters te lopen."

Materialen

De meeste materialen zijn gebruikt en positief beoordeeld. Het gebruik van het 'stoplicht' gaf in één groep wat onrust omdat er twee kaartjes gebruikt worden; een rode en een groene. Gebruik van één kaartje met aan weerszijde groen en rood zou dit kunnen ondervangen volgens de trainer. Er is bij de trainers behoefte aan meer gezinsfiguurtjes: "Te weinig aanbod, meer poppetjes, ook 'kleine' kindpoppetjes en baby's nodig, ook diverse volwassen poppetjes extra nodig." In één groep vonden de kinderen de 'aanvullende gevoelens' wat vaag en hebben ze zelf smileys gemaakt. De kaartjes van het spel 'De Dappere Dinosaurussen' vond één trainer soms wat moeilijk voor de kinderen. Als voorbeeld wordt genoemd: 'Laat eens zien hoe jij je voelde toen je erachter kwam dat je papa en mama gingen scheiden.' Ook zouden er wat meer 'bewegings-kaartjes' tussen mogen zitten.

Een enkele keer werden er materialen toegevoegd, zoals andere poppen, kinderkwaliteiten-spel, dino-pionnen, stickers of snoepjes. Eén trainer had voor alle kinderen 4 losse kaartjes gemaakt van de strip van 'Problemen oplossen' die ze thuis konden gebruiken. Ook hebben alle trainers foto's gemaakt van bijvoorbeeld de gezinsopstelling, die later aan de kinderen zijn uitgedeeld. Dit werkte volgens de trainers erg goed. Eén kind had een boekje over scheiding meegenomen van thuis 'Papa/mama-lijm'. Dit is besproken tijdens de sessie. Eén trainer gebruikte het boekje van 'Julia heeft twee huizen' bij meer sessies dan aangegeven. Daarnaast

heeft één trainer de laatste sessie aan elk kind een klein doosje met daarin een dino uitgedeeld. Dit mochten ze versieren en was het 'anker' voor de kinderen waar ze later op terug kunnen vallen.

Videoregistratie

PI Research heeft de trainers opgeleid. Ook verzorgden zij voor alle vier de trainers als onderdeel van de opleiding voorgestructureerde telefonische coaching en een DVD-beoordeling van de kwaliteit van één van de bijeenkomsten van Dappere Dino's. Bij de DVD-beoordeling is gekeken naar het handelen van de trainer op drie kernaspecten in het functioneren van een Dappere Dino's-trainer: basishouding, doelgerichtheid en inzet van technieken en hulpmiddelen. Per aspect zijn sterke punten besproken en daarna één of meer aandachtspunten. De resultaten van deze DVD-beoordeling zijn besproken met de trainers.

Opleiding

In de vragenlijst voor de trainers na afloop van de Dappere Dino-groep is een aantal vragen gesteld over de opleiding. Alle trainers vonden dat ze, achteraf gezien, genoeg gehad hebben aan de Dappere Dino-opleiding nu ze zelf een groep gedraaid hadden. Desgevraagd gaven ze aan leeftijdsspecifieke kennis over gevolgen van (echt)scheiding te hebben gemist, evenals variaties op oefeningen voor (wat) moeilijk lerende kinderen, en filmmateriaal. "Mooie aanvulling zou geweest zijn als er wat beeldmateriaal zou zijn waarop deel van sessie/werkvormen te zien zou zijn." Aan het oefenen met de verschillende werkvormen en het spelen met de handpop hebben de trainers het meest gehad. Alle trainers zouden de opleiding aanraden aan collega's.

3.1.2 *Kinderen*

In de verschillende Dappere Dino-groepen is een kort evaluatiegesprek gehouden met de kinderen. Dit gebeurde aan het begin van de laatste bijeenkomst. Tijdens deze laatste bijeenkomst vierden de kinderen een feestje als afsluiting van de Dappere Dino-groep. De vragen voor deze evaluatie met de kinderen zijn opgesteld door de onderzoekers in overleg met de trainers. Er werd afgesproken dat de onderzoeker aanwezig was tijdens de evaluatie, maar dat de trainer de vragen stelde omdat hij/zij bekend was bij de kinderen. De evaluatie is opgenomen en later verwerkt tot een verslag. Dit leverde de volgende resultaten op:

Alle kinderen vonden de Dappere Dino-groep leuk. Het allerleukst vonden ze het Dappere Dino-spel, boter-kaas-en-eieren, de strip over problemen oplossen en de handpop Rex. Gevraagd naar minder leuke elementen, vond een enkel kind het boekje van Julia heeft twee huizen minder leuk, had wat meer willen knutselen, of vond het niet zo leuk dat er thuis in het Ik kan een heleboel-boekje gewerkt moest worden (door het kind benoemd als 'huiswerk'). Omdat de Dappere Dino's onder schooltijd is, is het voor de kinderen wel van belang dat het niet net onder een 'leuke' les is, zoals onder gymles.

Daarnaast gaven alle kinderen aan wat geleerd te hebben. Als voorbeeld hierbij werd vooral het problemen oplossen en het praten over gevoelens genoemd. "Ik kan nu veel meer zeggen tegen mijn stiefmoeder en dat ze ook op school komt deze donderdag. Ze komt samen met mijn konijnen voor een spreekbeurt." "Dat ik nu niet meer zo verdrietig ben." De vaardigheden voor het oplossen van problemen gebruiken sommige kinderen naar eigen zeggen ook buiten de Dappere Dino-

groep. “Ja, want ik had vandaag eigenlijk ook een feestje. Alleen me moeder zei je bent niet zo vaak geweest, want je bent ziek geweest. [...] Toen hebben we met die moeder afgesproken dat ik wat later kom.”

De kinderen gaven aan dat de groepsgrootte (2-6 kinderen) goed is, zoals ook uit onderstaande citaten blijkt; “Dan kan ik rustiger werken.” “Ik wil het liefst met een kleine groep. Want met een grote groep, ik heb gemerkt dat ik dan vaak wat wil zeggen en dat ik dan door mensen heen praat. Dat vind ik dan vervelend. Ik denk dat een kleine groep beter is.”

De kinderen vonden het fijn om over hun gevoelens te praten in de Dappere Dino-groep. Ook gaven de kinderen aan nieuwe vriendjes gemaakt te hebben in de groep. Tijdens de evaluatie werd de kinderen afsluitend gevraagd allemaal een kaart te pakken met daarop een gevoel dat ze hadden over de Dappere Dino's. Kinderen kozen merendeels positieve gevoelens; blij, tevreden, rustig. Eén kind koos de plaatjes bang en verlegen. Trainer: “Als je begint, ben je bang.” Kind knikt en voegt toe: “Verlegen is nu nog een beetje.”

3.1.3 Ouders

Na afloop van de Dappere Dino-groep hebben ouders een vragenlijst ontvangen. Hierin was een aantal evaluatieve vragen opgenomen over het programma. De evaluatievragen zijn ingevuld door 20 moeders en 13 vaders.

Moeders

Volgens de moeders praatte iets minder dan de helft van de kinderen sinds het begin van Dappere Dino's evenveel over gevoelens ($n = 9$) en iets meer dan de helft meer over hun gevoelens dan voor het programma ($n = 11$). 70% van de moeders ($n = 14$) gaf aan dat hun kind nog ongeveer hetzelfde vroeg aan hulp en steun, 10% moeders ($n = 2$) zei dat hun kind minder hulp vroeg sinds het begin van de Dappere Dino's. Negentig procent van de moeders ($n = 18$) gaf aan dat hun kind zich ongeveer hetzelfde of makkelijker voelde over de scheiding. Iets meer dan de helft van de kinderen praatte volgens hun moeders meer over de veranderingen in het gezin ($n = 11$). De overige moeders gaven aan dat hun kind nog ongeveer hetzelfde praatte hierover. Negentig procent van de moeders ($n = 18$) benoemde dat hun kind ongeveer hetzelfde of zelfs beter in staat was om problematische situaties aan te pakken. Volgens driekwart van de moeders ($n = 15$) begreep hun kind dat scheiding een probleem is van volwassenen en dat kinderen dit niet kunnen veranderen.

Moeders is gevraagd op welke manier de gevoelens en het gedrag van hun kind veranderd was sinds het begin van de Dappere Dino's. 20% van de moeders ($n = 4$) gaf aan dat ze geen veranderingen hadden gezien. Voor 25% van de kinderen had de Dappere Dino's verheldering/uitleg aan het kind gegeven ($n = 5$). “Hij dacht dat hij zijn vader nooit meer mocht zien, maar door het hem duidelijk te hebben uitgelegd en met alles wat hij ook van jullie had geleerd is het kwartje gevallen! Gelukkig is hij weer blij.” 25% van de kinderen was volgens hun moeders ($n = 5$) meer open geworden, praatte meer en uitte gevoelens meer dan voor de Dappere Dino's. “Hij is meer open geworden. Praat uit zichzelf over de dingen die hem bezighouden.” 30% van de kinderen was rustiger geworden ($n = 6$). “Hij is rustiger. Weet dat de scheiding niet zijn schuld is.” “Meer open over haar gevoelens. Bespreekt problemen en vraagt advies.”

De overgrote meerderheid van de moeders (17 van de 20) gaf aan dat hun kind positief reageerde op de bijeenkomsten van Dappere Dino's. "Hij kwam altijd met verhalen thuis na de Dappere Dino's. Hij voelde zich daar fijn." Twee moeders gaven aan dat hun kind positief begon aan de Dappere Dino's, maar daarna minder enthousiast werd. "Ging er altijd met plezier naar toe. Alleen gaf ze na de zomervakantie aan dat ze niet veel nieuwe dingen leerde en dat af en toe jammer vond." "In eerste instantie actief, proactief, positief, daarna wat weerstand tegen missen van knutselen in de klas. Verder wel meer 'ongehoorzaam/brutaal' meteen behoorlijke piek halverwege het programma. Nu weer neutraal." "Eén moeder gaf aan dat haar dochter dacht dat het niet zou helpen.

Moeders is ook gevraagd wat ze nu het meest gewaardeerd hebben aan de bijeenkomsten van Dappere Dino's. Elf moeders gaven aan dat ze de begeleiding van de trainers gewaardeerd hebben. Begeleiding ofwel voor hun kind ofwel voor henzelf. "De persoonlijke aandacht en diepgang en het openstaan voor feedback van ouders en begeleiders (vice versa)." Negen keer werd de inhoud van Dappere Dino's genoemd. "Veel aandacht voor de situatie, problemen oplossen, gevoelens uiten en delen." "Mijn kind heeft hulp gekregen om de scheiding te begrijpen en te accepteren." Ook het delen met leeftijdsgenootjes in een veilige omgeving werd zeer gewaardeerd (acht keer). "Ze kon vrijuit haar mening geven zonder iemand (mij of haar vader) pijn te doen." "De steun die mijn dochter ervoer en het gevoel niet de enige te zijn van gescheiden ouders."

Op de vraag wat moeders het meest gemist hebben tijdens de Dappere Dino's, hebben 14 moeders ofwel niets ingevuld ofwel niets gemist. Twee moeders geven aan meer informatie over hun kind te willen. "Een rapportje over mijn kind." Drie moeders hadden andere gedachten over ouderbetrokkenheid. "Misschien nog een afspraak met de ouders om ons bij te brengen hoe we het beste met onze kinderen over de scheiding moeten/kunnen praten." "Een één-op-één-gesprek met begeleider (zonder ex erbij dus)." Eén ouder gaf aan diepgang gemist te hebben.

Alle moeders, op één of twee na, vonden de lengte en het aantal bijeenkomsten van de Dappere Dino's ongeveer goed. Bijna alle moeders hebben de twee nieuwsbrieven voor ouders gelezen en vonden de informatie hierin nuttig. "Het is fijn om het verloop van de training te weten, zo kan je er thuis over praten." Eén moeder geeft aan de nieuwsbrieven niet te hebben gekregen. Dertien moeders zijn bij de facultatieve ouderavond geweest en vonden deze avond nuttig. Van de zeven moeders die niet geweest zijn, gaven er drie aan dat ze niet konden op de betreffende avond, één moeder had er geen behoefte aan, bij één moeder was er geen bijeenkomst¹ en bij één moeder is de ex-partner geweest (één moeder niets ingevuld).

De laatste twee vragen gingen over het 'Ik kan een heleboel-boekje'. Alle moeders hebben de werkbladen van dit boekje gezien en waren positief over de werkbladen. "Goede basis om te praten over de bijeenkomsten." "Prima, heel ondersteunend." Als kritische noot werd benoemd dat de werkbladen soms niet helemaal aansloten bij de kinderen. "Zag er gezellig en kleurrijk uit. Sommige vragen waren moeilijk voor haar om op te antwoorden." "Mijn zoon vindt tekenen niet leuk en er moest te

¹ Bij één school was er geen ouderavond georganiseerd na overleg met de betreffende ouders; er zaten slechts twee kinderen in deze groep en de ouders hadden geen behoefte aan een bijeenkomst.

vaak getekend worden." Alle moeders gaven aan samen met hun kind in het werkboekje gewerkt te hebben.

Vaders

Hieronder worden de reacties van de (dertien) vaders weergegeven op de evaluatievragenlijst. Het gaat hierbij specifiek om de antwoorden op de open vragen. Op de overige (gesloten) vragen wijken de antwoorden van vaders niet af van de antwoorden van moeders.

Vaders is gevraagd op welke manier de gevoelens en het gedrag van hun kind veranderd was sinds het begin van de Dappere Dino's. Drie vaders gaven aan dat ze geen veranderingen hadden gezien of vonden deze vraag moeilijk te beantwoorden. "Over het algemeen was en is ze vrolijk als ze bij mij is. Maar ik zie haar te weinig om goed te kunnen oordelen." Volgens drie vaders had de Dappere Dino's verheldering/uitleg aan het kind gegeven. "Hij kan de problemen beter benoemen en weet dat hij niet de enige is (hoewel dat in zijn klas wel zo is). De situatie is gewoner voor hem geworden." Volgens vijf vaders leek hun kind meer open, praatte meer en uitte gevoelens. "Is wat opener over haar gevoelens. Lijkt sterker te zijn omdat ze zegt wat ze wil. Durft bij mij over thuis bij haar moeder te praten." "Ze praat er meer over, weet dat dit ook mag. Wel lacht ze nog veel weg maar dat is spel waar ik makkelijk doorheen prik." Eén vader gaf aan dat hun kind rustiger is geworden. Eén vader vond dat de gevoelens van zijn kind positief zijn veranderd.

De meerderheid van de vaders (9 van de 13) gaf aan dat hun kind positief reageerde op de bijeenkomsten van Dappere Dino's. "Hij ging altijd met veel plezier naar de bijeenkomsten en maakte graag zijn huiswerk." "Vond zelf dat ze er niet van leerde, maar ik zag dat ze er veel van opstak en dat ze actief mee deed tijdens de groep." Eén vader liet weten dat zijn kind "in het begin met tegenzin, naderhand zonder problemen" ging. Eén vader had "geen idee. Ik heb haar niet zoveel meer gezien." Eén vader benoemde een minder positieve reactie van zijn zoon. "Hij vond het stom, vanaf het begin en ik geloof dat dat zo gebleven is. Tegelijkertijd deed hij wel gewoon mee begreep ik." Eén vader gaf aan dat zijn kind het "vooral in het begin eng" vond.

Vaders is ook gevraagd wat ze nu het meest gewaardeerd hebben aan de bijeenkomsten van Dappere Dino's. Vier vaders gaven aan dat ze de begeleiding van de trainers gewaardeerd hebben. Begeleiding ofwel voor hun kind ofwel voor henzelf. "Dat ik als enige ouder aanwezig was bij de uitleg voor ouders en dat het toen doorging en er tijd voor mij was. En de openheid en luisterend oor voor mij. De steun voor mijn kind van de trainer." Vijf keer werd de inhoud van Dappere Dino's genoemd. "Dat er een plek is waar ze haar gevoelens kan uiten en daar ook handvatten voor krijgt aangereikt." "Goede manier om lastige gevoelens bespreekbaar te maken, ondanks dat hij het 'stom' vond denk ik wel dat dat hem geholpen heeft." Ook het delen met leeftijdsgenootjes in een veilige omgeving wordt zeer gewaardeerd (vier keer). "Zeer fijn dat er voor de kinderen een uitlaatklep is en zien dat er lotgenoten zijn."

Op de vraag wat vaders het meest gemist hadden tijdens de Dappere Dino's, hebben 11 vaders ofwel niets ingevuld ofwel niets gemist. Eén vader had meer informatie over hun kind gewild. "Dat mijn ex en ik meer betrokken zijn/worden

tijdens de voortgangs- en eindgesprekken.” Voor één vader kwamen de tijdstippen van de evaluaties niet altijd goed uit.

De laatste twee vragen gingen over het ‘Ik kan een heleboel-boekje’. Zeven vaders hebben de werkbladen van dit boekje niet gezien². Hiervan geven twee vaders aan dat hun kind “de meeste tijd bij moeder was” en dat “ik nooit dit soort info van mijn ex krijg.” De vijf vaders die de werkbladen wel gezien hebben, waren hier positief over. “Nuttig, omdat het een mooi startpunt was voor gesprekken. En een mooie omweg om hem te laten zien wat hij allemaal kan.” Eén vader benoemde dat “het soms wat kinderlijk was.” Alle vijf de vaders gaven aan samen met hun kind in het werkboekje gewerkt te hebben. Twee vaders gaven hierover wat uitgebreider antwoord: “Vaak met hem geprobeerd te bespreken, door ernaar te vragen of door het uit zijn schooltas te halen. Leidde echter niet tot heel diepgaande gesprekken.” “Samen doorgenomen. Hij vertelde erover en ik vroeg naar de bijeenkomst. Maar liet het aan hem wat hij wilde vertellen.”

Resultaten procesevaluatie samengevat

De kinderen die deelnamen aan Dappere Dino's vonden het programma leuk en vonden het fijn om in de groep over hun gevoelens te praten. Ze gaven aan nieuwe vrienden gemaakt te hebben. Gevraagd naar wat ze geleerd hadden, werden problemen oplossen en praten over gevoelens genoemd.

De trainers werkten graag met de interventie: ze waren positief over het algemene verloop van de sessies en vonden de afwisseling van de verschillende werkvormen binnen de sessies erg prettig. Het aantal sessies en de duur ervan werden positief geëvalueerd.

Tachtig procent van de moeders zag een positieve verandering in gevoelens en/of gedrag van hun kind gezien sinds het begin van Dappere Dino's: Dappere Dino's had verheldering gegeven, kinderen waren meer open geworden (meer praten/ gevoelens uiten) of waren rustiger na deelname aan de interventie. De meerderheid van de moeders (17 van de 20) benoemde bovendien positieve reacties van de kinderen op het bijwonen van de bijeenkomsten. De begeleiding door de trainers en de inhoud van het programma werden door de moeders het meest gewaardeerd. Moeders die bij de ouderavond waren, vonden deze nuttig. Ook de nieuwsbrieven werden positief geëvalueerd. Twee moeders hadden nog wel meer informatie over hun kind willen ontvangen. De ervaringen van vaders zijn grotendeels gelijk aan die van moeders.

3.2 Effectevaluatie

3.2.1 Trainers

In Tabel 2 zijn de trainer rapportages weergegeven over het functioneren van de 26 kinderen die participeerden in de studie van Stichting Kinderpostzegels ($n = 21$) én in de ZonMw VIMP studie ($n = 5$). De probleemscores op de GLEF waren op de nameting significant hoger dan op de voormeting (na Sessie 4; $p < ,01$), hetgeen duidt op een *afname* van problemen tussen voor- en nameting. Ook is een trend te zien in de richting van een toename van competenties ($p < ,10$). Ondanks het noemenswaardige middelgrote ($d = 0,61$) positieve verschil in GLEF overall positief

² Het ‘Ik kan een heleboel-boekje’ is van de kinderen zelf. Het is aan hen of zij de inhoud van dit boekje delen met hun ouder(s).

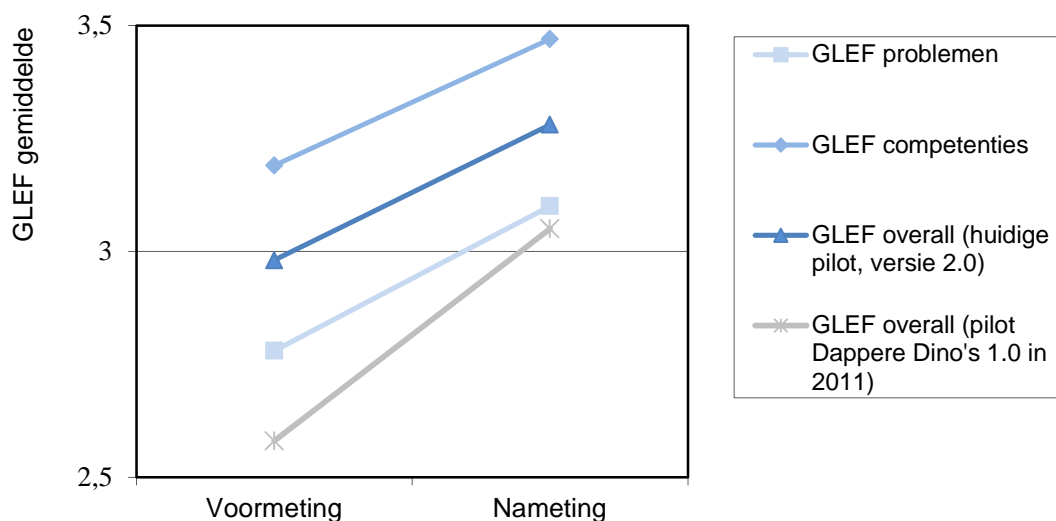
functioneren tussen de voor- (na Sessie 4) en nameting, is dit positieve resultaat minder groot dan in de eerste haalbaarheidsstudie (toen $d = 1,03$; zie Figuur 1) en het Amerikaanse onderzoek ($d = 1,44$; zie Figuur 2).

Tabel 2: Resultaten van gepaarde t -toetsen van de verschillen tussen voor- en nameting op de GLEF en SDQ scores (prosociaal gedrag) door de trainers.

Construct	Voormeting		Nameting		Verschilscores tussen voor- en nameting						
	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>t</i>	<i>df</i>	<i>p</i>	<i>d</i>
GLEF:	26										
Problemen		2,78	0,59	3,10	0,43	0,32	0,48	3,41	25	,002**	0,69
Competenties		3,19	0,47	3,47	0,64	0,28	0,76	1,87	25	,073 ⁺	0,37
Overall		2,98	0,48	3,28	0,48	0,30	0,49	3,14	25	,004**	0,61
SDQ:	26										
Emotionele problemen		2,54	2,42	1,73	1,49	-0,81	1,86	2,22	25	,036*	0,49
Gedragsproblemen		1,04	1,74	0,48	0,71	-0,56	1,56	1,80	24	,085 ⁺	0,44
Hyperactiviteit		3,15	3,47	2,73	3,08	-0,42	3,52	0,61	25	,55	0,12
Problemen met leeftijdsgenoten		1,15	1,41	0,88	1,31	-0,27	1,43	0,96	25	,35	0,19
Prosociaal gedrag		8,27	2,15	8,15	1,74	-0,12	2,32	-0,25	25	,80	0,05
Totale problemen		7,52	6,55	5,48	4,46	-2,04	6,42	1,59	24	,13	0,33

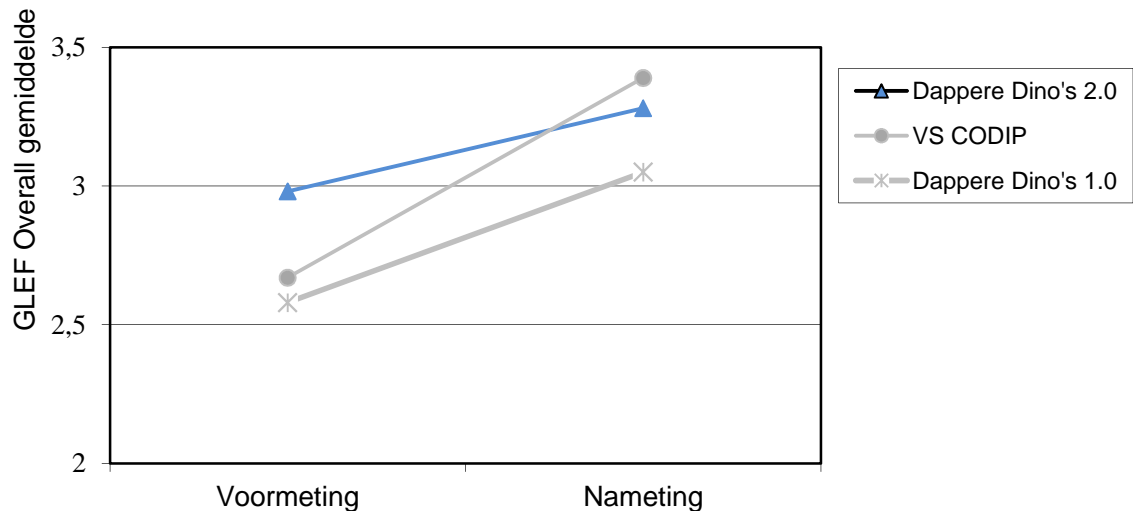
Nota bene. Hogere scores op de GLEF en SDQ sociaal gedrag duiden op positiever functioneren.

* $p < ,05$ (tweezijdig). ** $p < ,01$ (tweezijdig). * $p < ,10$ (tweezijdig).

Figuur 1: Gemiddelde competenties, problemen en overall scores op de GLEF (Group Leader Evaluation Form) door de trainer ingevuld op de voor- en nameting, gecombineerd voor deelnemers aan de Dappere Dino's groepen in de studie van Stichting Kinderpostzegels en de ZonMw VIMP studie (n totaal = 26); en de GLEF overall scores uit de eerste haalbaarheidsstudie naar Dappere Dino's versie 1.0 in 2011 ($n = 22$).

Op de SDQ TF was een significante afname te zien in emotionele problemen tussen voor- en nameting ($p < ,05$; $d = 0,49$; Tabel 2). Ook was een trend te zien in de richting van afgenomen gedragsproblemen na deelname vergeleken met de voormeting ($p < ,10$; $d = 0,44$). Er waren geen statistisch significante verschillen in scores voor hyperactiviteit, problemen met leeftijdsgenoten, prosociaal gedrag en totale problemen tussen de voor- en nameting.

Figuur 2: Gemiddelde overall scores op de GLEF (Group Leader Evaluation Form) door de trainer ingevuld op de voor- en nameting, gecombineerd voor deelnemers aan de Dappere Dino's groepen in de studie van Stichting Kinderpostzegels en de ZonMw VIMP studie (n totaal = 26; Dappere Dino's 2.0); de GLEF overall scores uit de eerste haalbaarheidsstudie naar Dappere Dino's versie 1.0 in 2011 ($n = 22$); en de deelnemers in de Amerikaanse studie naar CODIP voor deze leeftijdsgroep (Alpert-Gillis, Pedro-Carroll, & Cowen, 1989).

Als we kijken naar alléén de kinderen van Stichting Kinderpostzegels (zonder aanvulling vanuit het ZonMw VIMP project), ontstaat een tamelijk gelijk beeld. In Tabel 3 zijn de trainer rapportages weergegeven over het functioneren van de 21 kinderen die participeerden in de studie van Stichting Kinderpostzegels. De probleemscores op de GLEF waren op de nameting significant hoger dan op de voormeting (na Sessie 4; $p < ,05$; $d = 0,61$), hetgeen duidt op een *afname* van problemen tussen voor- en nameting. Daarnaast waren de competenties van kinderen na deelname significant *toegenomen* vergeleken met de voormeting ($p < ,05$; $d = 0,47$). Na deelname hadden kinderen statistisch significant minder problemen met leeftijdsgenoten dan voor deelname aan Dappere Dino's. Verder was er geen sprake van significante verschillen tussen voor- en nameting op de SDQ schalen ($d_{\text{emotionele problemen}} = 0,36$ / $d_{\text{gedragsproblemen}} = 0,33$ / $d_{\text{totale problemen}} = 0,34$).

Tabel 3: Resultaten van gepaarde *t*-toetsen van de verschillen tussen voor- en nameting op de GLEF en SDQ scores (prosociaal gedrag) door de trainers, afzonderlijk voor kinderen in de studie van Stichting Kinderpostzegels ($n = 21$).

Construct	Voormeting		Nameting		Verschilscores tussen voor- en nameting						
	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>t</i>	<i>df</i>	<i>p</i>	<i>d</i>
GLEF:	21										
Problemen		2,75	0,60	3,05	0,41	0,30	0,52	2,66	20	,015*	0,61
Competenties		3,16	0,50	3,40	0,37	0,24	0,52	2,11	20	,047*	0,47
Overall		2,95	0,51	3,22	0,37	0,27	0,48	2,62	20	,017*	0,58
SDQ:	21										
Emotionele problemen		2,19	2,11	1,57	1,17	-0,62	1,91	1,49	20	,15	0,36
Gedragsproblemen		0,95	1,77	0,52	0,75	-0,43	1,57	1,25	20	,23	0,33
Hyperactiviteit		2,76	3,30	2,24	2,70	-0,52	3,75	0,64	20	,53	0,14
Problemen met leeftijdsgenoten		1,29	1,49	0,67	1,11	-0,62	1,24	2,28	20	,03*	0,52
Prosociaal gedrag		7,90	2,23	8,29	1,68	0,38	2,09	-0,84	20	,41	0,19
Totale problemen		7,19	6,55	5,00	4,05	-2,19	6,68	1,50	20	,15	0,34

Nota bene. Hogere scores op de GLEF en SDQ prosociaal gedrag duiden op positiever functioneren.

* $p < ,05$ (tweezijdig).

3.2.2 Leerkrachten

In Tabel 4 zijn de leerkracht rapportages weergegeven over het psychosociale functioneren van kinderen die participeerden in de studie van Stichting Kinderpostzegels ($n = 13$) én in de ZonMw VIMP studie ($n = 5$). Helaas ontbreekt de leerkrachtrapportage voor 8 kinderen. Voor de groep op de Vijverhof ($n = 2$) hadden leerkrachten de voormeting niet ingevuld. Dit betrof de eerste groep die startte in het kader van het project, en de trainer was zich niet bewust dat ook de leerkracht uitgenodigd zou worden voor het invullen van een vragenlijst (dit was in de eerste studie naar Dappere Dino's 1.0 niet het geval). Voor de groep die uitgevoerd werd op het Meerpunt in Zoetermeer, zijn zowel op de voor- als nameting de leerkrachten niet gevraagd om de vragenlijst in te vullen. Deze Dappere Dino's groep werd niet uitgevoerd op een school, maar vanuit een CJG. De trainer had zich niet gerealiseerd dat de leerkrachten op de scholen van de deelnemende kinderen wel uitgenodigd moesten worden om de vragenlijst in te vullen. In de resultaten rapporteren we daarom over 18 kinderen (13 Stichting Kinderpostzegels, 5 ZonMw VIMP).

Er waren geen significante verschillen op de SDQ TF tussen voor- en nameting. Wel leken deelnemende kinderen na deelname minder emotionele problematiek te hebben dan op de voormeting ($p < ,10$; $d = 0,41$).

Als we kijken naar alléén de kinderen die participeerden in het Stichting Kinderpostzegels-deel (zonder aanvulling vanuit het ZonMw VIMP project), ontstaat een tamelijk gelijk beeld. In Tabel 5 zijn de leerkracht rapportages weergegeven over het functioneren van 13 van de 21 kinderen die participeerden in de studie van Stichting Kinderpostzegels. Er waren geen verschillen in psychosociaal functioneren zoals gemeten met de SDQ TF tussen voor- en nameting.

Tabel 4: Resultaten van gepaarde *t*-toetsen van de verschillen tussen voor- en nameting op de SDQ scores zoals gerapporteerd door de leerkrachten.

Construct	Voormeting		Nameting		Verschilscores tussen voor- en nameting						
	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>t</i>	<i>df</i>	<i>p</i>	<i>d</i>
SDQ:	18										
Emotionele problemen		2,33	1,97	1,67	2,09	-0,67	1,61	1,76	17	,097 ⁺	0,41
Gedragsproblemen		1,06	1,59	0,89	1,84	-0,17	0,86	0,83	17	,42	0,21
Hyperactiviteit		4,56	3,31	4,00	2,95	-0,56	1,79	1,32	17	,21	0,32
Problemen met leeftijdsgenoten		1,28	1,78	1,56	2,18	0,28	1,36	-0,86	17	,40	-0,21
Prosociaal gedrag		7,39	1,72	7,11	2,40	-0,28	2,05	-0,57	17	,57	-0,14
Totale problemen		9,22	6,22	8,11	6,45	-1,11	3,50	1,35	17	,20	0,32

⁺*p* < ,10 (tweezijdig).

Tabel 5: Resultaten van gepaarde *t*-toetsen van de verschillen tussen voor- en nameting op de SDQ scores door de leerkrachten, afzonderlijk voor kinderen in de studie van Stichting Kinderpostzegels (*n* = 13).

Construct	Voormeting		Nameting		Verschilscores tussen voor- en nameting						
	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>t</i>	<i>df</i>	<i>p</i>	<i>d</i>
SDQ:	13										
Emotionele problemen		2,08	1,89	1,54	1,85	-0,54	1,66	1,17	12	,27	0,32
Gedragsproblemen		1,15	1,86	1,23	2,09	0,08	0,86	-0,32	12	,75	-0,10
Hyperactiviteit		4,23	3,03	3,85	2,73	-0,39	1,61	0,86	12	,41	0,24
Problemen met leeftijdsgenoten		1,46	2,03	1,69	2,46	0,23	1,36	-0,61	12	,55	-0,18
Prosociaal gedrag		6,92	1,55	6,38	2,36	-0,54	2,30	-0,85	12	,41	-0,25
Totale problemen		8,92	6,56	8,31	7,04	-0,62	3,10	0,72	12	,49	0,20

3.2.3 Ouders

In Tabel 6 en 7 zijn de ouder rapportages weergegeven over het functioneren van de kinderen die participeerden in de studie van Stichting Kinderpostzegels én in de ZonMw VIMP studie.

Voor moeders waren de scores op de PEF op de nameting significant hoger dan op de voormeting (*p* < ,05), hetgeen duidt op een *afname* van problemen tussen voor- en nameting. Ook is een trend te zien in de richting van een toename van competenties (*p* < ,10). Het noemenswaardige (*d* = 0,56) positieve verschil in PEF positief functioneren tussen de voor- en nameting, is groter dan in de eerste haalbaarheidsstudie (toen *d* = 0,39) en vergelijkbaar met het Amerikaanse onderzoek (*d* = 0,64).

Op de SDQ PF was een significante afname te zien in emotionele en totale problemen tussen voor- en nameting (*p* < ,05; *d* = 0,56; Tabel 6). Ook was een trend te zien in de richting van afgenomen gedragsproblemen na deelname vergeleken met de voormeting (*p* < ,10; *d* = 0,50). Er waren geen statistisch

significante verschillen in scores voor hyperactiviteit, problemen met leeftijdsgenoten, en prosociaal gedrag tussen de voor- en nameting. Voor vaders bereikte geen van de verschillen tussen voor- en nameting statistische significantie (zie Tabel 7).

Tabel 6: Resultaten van gepaarde *t*-toetsen van de verschillen tussen voor- en nameting op de PEF en SDQ scores door de moeders.

Construct	Voormeting		Nameting		Verschilscores tussen voor- en nameting		<i>t</i>	<i>df</i>	<i>p</i>	<i>d</i>	
	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>					<i>SD</i>
PEF	20	2,78	0,45	3,07	0,34	0,29	0,52	2,48	19	,023*	0,56
SDQ:	19										
Emotionele problemen		2,84	2,57	2,00	1,80	0,84	1,68	2,19	18	,042*	0,56
Gedragsproblemen		2,53	2,25	1,74	1,59	0,79	1,69	2,04	18	,056 ⁺	0,50
Hyperactiviteit		4,63	2,93	3,84	2,29	0,79	2,30	1,50	18	,15	0,36
Problemen met leeftijdsgenoten		1,42	4,43	0,84	1,07	0,58	1,71	1,48	18	,16	0,34
Prosociaal gedrag		8,53	1,22	8,89	1,10	0,37	1,30	1,24	18	,23	0,28
Totale problemen		11,42	6,55	8,42	3,76	3,00	4,70	2,78	18	,012*	0,76

Nota bene. Hogere scores op de PEF en SDQ prosociaal gedrag duiden op positiever functioneren.

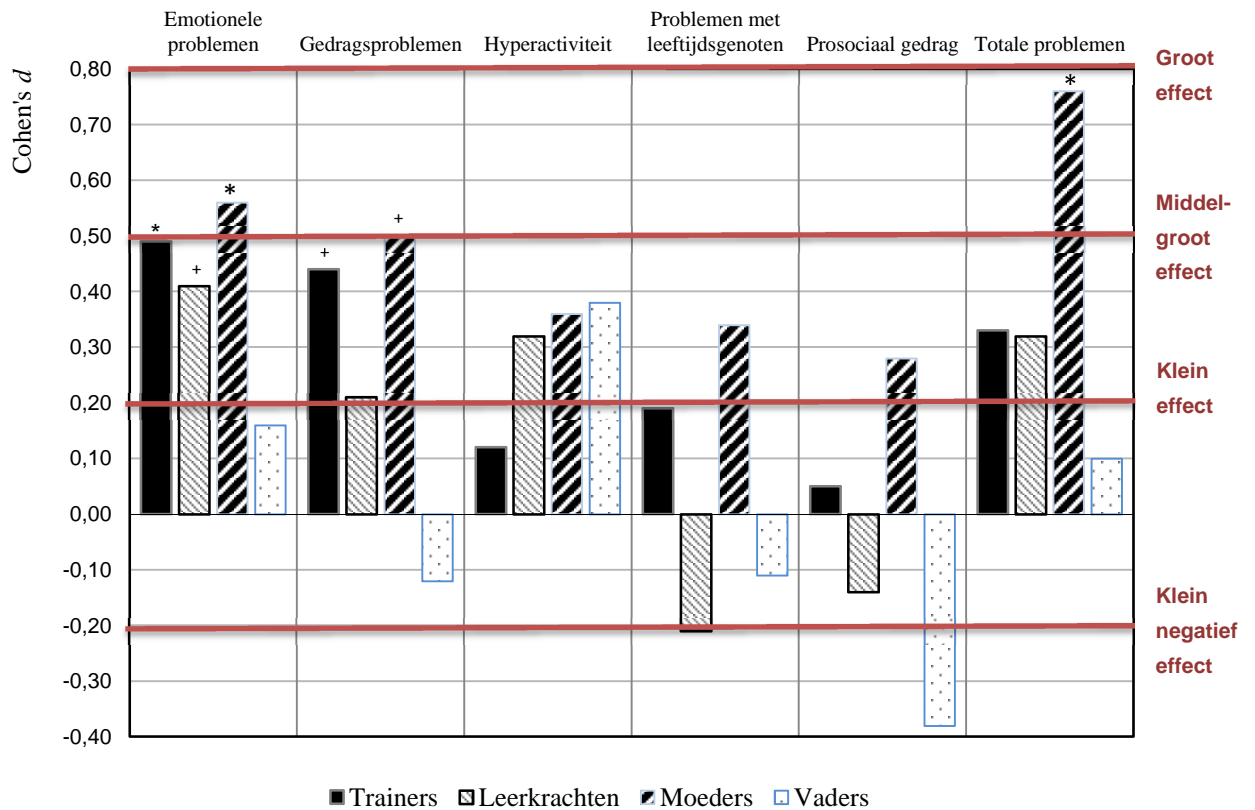
**p* < ,05 (tweezijdig). ⁺ *p* < ,10 (tweezijdig).

Tabel 7: Resultaten van gepaarde *t*-toetsen van de verschillen tussen voor- en nameting op de PEF en SDQ scores door de vaders.

Construct	Voormeting		Nameting		Verschilscores tussen voor- en nameting		<i>t</i>	<i>df</i>	<i>p</i>	<i>d</i>	
	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>					<i>SD</i>
PEF	13	2,80	0,34	2,95	0,58	0,15	0,38	1,40	12	,19	0,48
SDQ:	13										
Emotionele problemen		2,77	2,20	2,46	2,54	0,31	2,02	0,55	12	,59	0,16
Gedragsproblemen		1,77	1,59	1,92	1,71	-0,15	1,28	-0,43	12	,67	-0,12
Hyperactiviteit		4,85	3,11	4,46	2,99	0,39	1,04	1,33	12	,21	0,38
Problemen met leeftijdsgenoten		1,46	1,13	1,62	1,61	-0,15	1,52	-0,37	12	,72	-0,11
Prosociaal gedrag		8,77	1,74	8,31	1,75	-0,46	1,20	-1,39	12	,19	-0,38
Totale problemen		10,85	5,77	10,46	6,09	0,39	4,05	0,34	12	,74	0,10

Nota bene. Hogere scores op de PEF en SDQ prosociaal gedrag duiden op positiever functioneren.

In Figuur 3 zijn ter vergelijking de effectgroottes voor verschillen tussen voor- en nameting op de SDQ TF en PF door trainers, leerkrachten en ouders in één grafiek weergegeven. Het betreft voor de trainer rapportage over 26 kinderen, voor leerkrachten over 18 kinderen, voor moeders over 19 en vaders over 13 kinderen, gecombineerd voor de studie van Stichting Kinderpostzegels en de ZonMw VIMP studie. In de figuur is markering aangebracht voor (absolute) kleine (*d* = 0,20), middelgrote (*d* = 0,50) en grote (*d* = 0,80) effecten (Cohen, 1969).

Nota bene. * $p < ,05$ (tweezijdig); en trends, + $p < ,10$

Figuur 3: Gemiddelde effectgroottes voor het verschil tussen voor- en nameting op de SDQ TF en PF door de trainers ($n=26$), leerkrachten ($n=18$), moeders ($n=19$) en vaders ($n=13$), gecombineerd voor deelnemers aan de Dappere Dino's groepen in de studie van Stichting Kinderpostzegels en de ZonMw VIMP studie.

De enige statistisch significante afnames in problematiek tussen voor- en nameting (* $p < ,05$, tweezijdig; en trends, + $p < ,10$) waren te zien op de subschalen emotionele problemen (trainers, leerkrachten en moeders), gedragsproblemen (trainers en moeders) en totale problemen (moeders). In termen van effectgroottes, zijn op deze zelfde subschalen de effecten klein tot middelgroot te noemen met een groot effect op totale problemen zoals gerapporteerd door moeders. Op trainers na is voor alle groepen een klein positief effect te zien op de subschaal hyperactiviteit. Op de subschalen problemen met leeftijdsgenoten en sociaal gedrag liepen de resultaten uiteen: leerkrachten zagen een klein negatief effect op problemen met leeftijdsgenoten (problemen toegenomen), terwijl moeders een klein positief effect zagen op deze subschaal (problemen afgenomen). Moeders rapporteerden een kleine toename in sociaal gedrag terwijl vaders juist een klein negatief effect op deze schaal rapporteerden.

4 Conclusie en discussie

Dit rapport doet verslag van een evaluatieonderzoek naar de haalbaarheid en effectiviteit van de aangepaste Nederlandse module voor kinderen van 6-8 jaar van CODIP genaamd Dappere Dino's. In een pilotonderzoek van zes interventiegroepen ($n = 26$) werd onderzocht of met preventieve groepsinterventie Dappere Dino's scheidingskinderen van 6-8 jaar succesvol ondersteund kunnen worden. Het proces en de impact van de interventie werden geëvalueerd door gesprekken met deelnemende kinderen en vragenlijsten ingevuld door ouders, leerkrachten en trainers.

De kinderen die deelnamen aan Dappere Dino's vonden het programma leuk en vonden het fijn om in de groep over hun gevoelens te praten. Ze hadden volgens eigen zeggen nieuwe vrienden gemaakt, en geleerd problemen op te lossen en te praten over gevoelens. Ook ouders waren enthousiast. De meeste moeders zagen een positieve reactie bij hun kind en vonden dat hun kind positief veranderd was na Dappere Dino's. Moeders die bij de ouderavond waren, vonden deze nuttig. Trainers werkten graag met het programma.

Bovendien waren verschillen te zien tussen voor- en nameting op positief functioneren van de kinderen (toegenomen; gerapporteerd door trainers en door moeders) en op problematiek van de kinderen (emotionele problemen, gedragsproblemen, totale problemen afgenomen; gerapporteerd door trainers, door leerkrachten en door moeders).

Conclusie

Wij zijn er in dit project in geslaagd om onze doelen te bereiken. Op basis van de procesevaluatie is gebleken dat de nieuwe praktijkversie van de interventie (Dappere Dino's™ 2.0) haalbaar is, gebaseerd op het oordeel van kinderen, trainers en ouders, en de mate waarin het protocol gevolgd kan worden. De doorgevoerde veranderingen (m.b.t. aantal bijeenkomsten, emotieposters, beschrijving van werkwijzen, opleiding en supervisie, trainer/co-trainer verdeling) hebben niet geleid tot knelpunten hieromtrent. Kinderen, trainers en ouders waren enthousiast over het huidige programma.

De resultaten lijken te duiden op een mogelijke toename in psychosociaal functioneren, en een mogelijke afname in emotionele problemen, gedragsproblemen en totale problemen, gemeten met de GLEF, PEF en SDQ, door middel van een voor- en nameting, onder trainers, leerkrachten en ouders. Op basis van de gevonden bescheiden, maar veelbelovende resultaten lijkt het mogelijk om met de interventie succesvol bij te dragen aan de preventie van dan wel vermindering van (scheidingsgerelateerde) problematiek van deelnemende kinderen.

Discussie

Het huidige onderzoek was beperkt door een kleine steekproefgrootte, afwezigheid van een controlegroep en geen beschikbaarheid van geblindeerde informanten. De power van de analyses was beperkt. Toch vonden we belangrijke aanwijzingen voor de effectiviteit van de interventie in de vorm van een aantal positieve, klein tot

middelgrote, statistisch significante verschillen tussen de voor- en nameting, op basis van meerdere informanten (trainers, leerkrachten en moeders).

De gevonden resultaten zijn een mooi uitgangspunt voor verdere implementatie van de interventie in de praktijk, en voor voortgaand effectonderzoek naar de uitkomsten van de interventie. Ze vormen eerste aanwijzingen voor de haalbaarheid van toepassing van deze interventie, gegeven de tevredenheid van intermediaire gebruikers en eindgebruikers. Bovendien lijkt het haalbaar om een aantal positieve effecten zoals eerder gevonden in de VS, ook in de Nederlandse praktijk te bewerkstelligen. Een toekomstige RCT/toekomstig effectonderzoek kan meer inzicht bieden in de effectiviteit van Dappere Dino's: voor wie werkt het het beste, in welke context, onder welke omstandigheden?

5 Referenties

- (1) European Commission. EU Employment and social situation. Quarterly Review, March 2013, Special supplement on demographic trends. 2013; Available at: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/population/documents/Tab/ESSQR_Mar2013_demogr_suppl_final.pdf. Accessed April 10th, 2014.
- (2) Office for National Statistics. Divorces in England and Wales 2010. Statistical Bulletin. 2011; Available at: <http://www.ons.gov.uk/ons/rel/vsob1/divorces-in-england-and-wales/2010/stb-divorces-2010.html>. Accessed April 10th, 2014.
- (3) Spruijt E. Scheidingskinderen: Overzicht van recent sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar de gevolgen van ouderlijke scheiding voor kinderen en jongeren. Amsterdam: SWP; 2007.
- (4) Amato PR, James S. Divorce in Europe and the United States: Commonalities and differences across nations. *Family Science* 2010;1:2-13.
- (5) Herbert M, Harper-Dorton K. Taking account of the family. Working with children, adolescents and their families. Oxford: Blackwell Publishing; 2002. p. 33-44.
- (6) Pedro-Carroll J. Putting children first: Proven parenting strategies for helping children thrive through divorce. New York: Avery; 2010.
- (7) Amato PR, Keith B. Parental divorce and the well-being of children: A meta-analysis. *Psychol Bull* 1991;110(1):26-46.
- (8) FamiliesAndSocieties. Solomonic choices: Parental separation, child well-being and family policies in Europe. European Policy Brief, March 2014. 2014; Available at: http://ec.europa.eu/research/social-sciences/policy-briefs_en.html. Accessed April 10th, 2014, 2014.
- (9) Cloostermans A, Klein Velderman M, Pannebakker F. Aanbod relatieondersteuning en preventie van scheidingsgerelateerde problematiek bij kinderen in noordelijk Zuid-Holland. 2013.
- (10) Vermeij A, Van der Wel J, Krooneman PJ. Inventarisatie hulpaanbod bij (echt)scheiding en omgang: Eindrapport. 2005;1380.
- (11) Klein Velderman M, Pannebakker FD, De Wolff MS, Pedro-Carroll JA, Kuiper RM, Vlasblom E, et al. Child adjustment in divorced families: Can we successfully intervene with Dutch 6- to 8-year-olds? Feasibility study Children of Divorce Intervention Program (CODIP) in the Netherlands. 2011;TNO/CH 2011.031.
- (12) Klein Velderman M, Cloostermans APG, Pannebakker FD. De implementatie van Dappere Dino's: Groepsprogramma voor kinderen van 6-8 jaar van gescheiden ouders. Verslag van een ZonMw Verspreidings- en Implementatie Impuls (VIMP). Leiden: TNO Behavioural and Societal Sciences; 2014.
- (13) Goodman R. The Strengths and Difficulties Questionnaire: A research note. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 1997;38:581-586.
- (14) Alpert-Gillis LJ, Pedro-Carroll JL, Cowen EL. Children of Divorce Intervention Program: Development, implementation and evaluation of a program for young urban children. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 1989;57:583-587.
- (15) Cohen J. Statistical power analysis for the behavioral sciences. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates; 1969.
- (16) Klein Velderman M, Cloostermans APG, Pannebakker FD. Child adjustment in divorced families: Can we successfully intervene with Dutch 4- to 6-year-olds? Feasibility study Children of Divorce Intervention Program (CODIP) in the Netherlands. Leiden: TNO Child Health; 2014.